

**“ТОМОРҚА ХИЗМАТИ” МЧЖ ЛАР ФАОЛИЯТИНИ СУҒУРТА
ХИЗМАТИ ОРҚАЛИ МОЛИЯВИЙ ҚЎЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШ –АҲОЛИ
ТОМОРҚАЛАРИДАН САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШ ГАРОВИДИР**

Хакимов Зафар Ибрагимович,

ТМИ- мустақил тадқиқотчи

zafarxakimov39@gmail.com

Аннотация: Ушбу тадқиқот ишида, “Томорқа хизмати” МЧЖ лар фаолиятида суғурта хизматидан фойдаланиш ва хорижий давлатлар тажрибаси асосида томорқ ер эгаларини молиявий қўллаб- қувватлаш масалалари тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: “Томорқа хизмати” МЧЖ, томорқа ер эгалари, суғурта механизми, мажбурий суғурта, ихтиёрий суғурта, кластер.

Аннотация: В данном исследовании рассматривается использование страховых услуг в деятельности ОСОО “Томорқа хизмати” и финансовая поддержка землевладельцев на основе опыта зарубежных стран.

Ключевые слова: ОСОО “Томорқа хизмати” , землевладельцы, страхоой механизм, обязательное страхование, добровольное страхование, кластер.

Annotation: This study examines the use of insurance services in the activities of LLC "Tomorqa Khizmati" and financial support for landowners based on the experience of foreign countries.

Key words: LLC "Tomorka Khizmati", landowners, insurance mechanism, compulsory insurance, voluntary insurance, cluster

Ҳозирги вақтда маҳаллий бозорларимизга етказиб берилмаётган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришда нафақат фермер, деҳқон хўжаликлари

балки, шахсий томорқа ерларига эга аҳолининг ҳам муносиб хиссаси бор. Томорқадан юқори ҳосил ва даромад олаётган миришкор деҳқонларимизнинг сони йилдан-йилга ошиб боришида томорқа билан ишлайдиган, аҳолига моддий ресурсларни етказиб берадиган, молиялаштирадиган ва экин екишни назорат қиладиган тизим яратилиб, ҳудудларда “Томорқа хизмати” МЧЖлар фаолиятининг йўлга қўйилгани ҳам муҳим ўрин тутмоқда. Мамлакатимизда “Томорқа хизмати” МЧЖ лар фаолиятини ташкил этиш ва ривожлантириш қишлоқ хўжалиги соҳасида янги мулкчилик турларининг пайдо бўлишига сабаб бўлди. Шундай экан, мамлакат иқтисодиётида аҳоли томорқаларидан самарали фойдаланишда “Томорқа хизмати” МЧЖ лар сонини кўпайтириш ва уларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш долзарблик касб этади. Сўнгги йилларда Ҳукуматимиз томонидан аҳоли томорқаларидан самарали фойдаланишга оид бир қатор қонун, қарор ва фармонлар асосида ушбу соҳага кенг имтиёзлар берилиб, молиявий томондан қўллаб-қувватланмоқда. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 16 декабрдаги “Томорқадан фойдаланиш самарадорлигини ошириш, шунингдек, аҳолининг тадбиркорлик ташаббусларини молиявий қўллаб-қувватлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ги ПҚ-54-сон Қарори томорқа хизмати МЧЖ лар фаолиятида муҳим рол ўйнади. Ушбу қарорнинг мазмунида “Томорқа хизмати” МЧЖ ларни молиявий қўллаб-қувватлаш йўналишларига алоҳида эътибор қаратилди. Мамлакатимизда мева-сабзавотчилик кластерлари, деҳқон хўжаликлари ва томорқачиликни ривожлантириш, уларни молиялаштириш бўйича янги тизим жорий этилди. Унга кўра, қишлоқ хўжалигини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш жамғармаси томонидан мева-сабзавот етиштирувчиларни имтиёзли кредитлаш йўлга қўйилди. Бунинг учун кластер, фермер ва банк ўртасида уч томонлама шартнома тузилиб, кредитлар бир йилга, 6 ойлик имтиёзли давр билан, 14 фоиз ставкада ажратилади.

Кластерларга аҳолидан маҳсулот сотиб олишга айланма маблағ учун 12 ойлик “револьвер” кредитлар ҳам берилади. Яъни, кластер қачон зарур бўлса,

маблағ олади ва фоизини кредитдан фойдаланган давр учун тўлайди. Бунда кластерлар ихтиёрида бўш пул маблағлари туриб қолиши олди олиниб, уларнинг харажатлари қисқаради.

Ушбу мақсадлар учун жами 2 триллион сўм йўналтирилади. Кичик интенсив боғ, узумзор ва мева-сабзавотчиликни ривожлантириш учун 14 фоизлик имтиёзли ставкада 100 миллион сўмгача гаровсиз кредит берилади. Бунга халқаро молия ташкилотларининг 100 миллион доллар маблағи йўналтирилади⁹⁶.

Аммо қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирилгандан сўнг ўз вақтида реализация қилинмаса, сифати бузилиб кластерларга катта зарар олиб келади. Шунинг учун, бу хатарни олдини олиш мақсадида суғурта хизматини ташкил этиш зарурияти ортади. Эндиликда, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқарувчиларни суғурталаш орқали молиявий -қўллаб қувватлашга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Хусусан, амалдаги қонунчиликка кўра, 2022 йил 1 мартдан бошлаб, экспорт шартномаси мавжуд бўлган “Томорқа хизмати” МЧЖ га қарашли мева-сабзавотчилик кластерлари (кооперациялар) ва томорқа ер эгаларига мева-сабзавот ҳосилини хавф-хатардан суғурталаш хизматидан фойдаланганда тўланган суғурта мукофотининг 50 фоизи қоплаб берилади. Суғурта пули хавф-хатардан суғурта қилинаётган ҳосил қийматининг 70 фоизидан кам бўлиши мумкин эмаслиги низомда белгилаб қўйилди.

Айниқса, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқарувчиларни суғурталаш орқали молиявий -қўллаб қувватлашга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Хусусан, амалдаги қонунчиликка кўра, 2022 йил 1 мартдан бошлаб, экспорт шартномаси мавжуд бўлган мева-сабзавотчилик кластерлари (кооперациялар) ва фермер хўжаликларига мева-сабзавот ҳосилини хавф-хатардан суғурталаш хизматидан фойдаланганда тўланган суғурта мукофотининг 50 фоизи қоплаб берилади. Суғурта пули хавф-хатардан суғурта

96 Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Аҳоли томорқаларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишнинг қўшимча чора - тадбирлари тўғрисида” ги 2020 йил 30 июндаги ПҚ-4767-сон Қарори.-.html/Lex. uz.

қилинаётган ҳосил қийматининг 70 фоизидан кам бўлиши мумкин эмаслиги низомда белгилаб қўйилди.

Қишлоқ хўжалигида суғурта механизмининг анъанавий моделида суғурталанувчи (юримдик ва жисмоний шахслар) ва суғурта ташкилотининг иштироки назарда тутилади. Аммо ривожланган давлатларда давлат бюджети кўмаги билан қишлоқ хўжалигида тадбиркорлик хатарларини суғурталашда, суғурталанувчи (юримдик ва жисмоний шахслар), суғурта ташкилоти ва давлат иштирок этадиган “Давлат хусусий шерикчилик” модели кенг қўлланилади. Буни ташкил этишдан мақсад, муносабатнинг асосий лидери давлат бўлиб, барча молиявий йўқотиш унинг кафиллиги эвазига ташкил этилади. Яъни, лойиҳа ташаббускори ва ташкилотчилик давлатнинг зиммасига юклатилади.

Давлат хусусий шерикчилик моделида давлат суғурта ташкилотининг фаолиятини амалдаги қонунчилик доирасида назоратини олиб боради. Бундан ташқари, қишлоқ хўжалигини суғурталашни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш тўғрисидаги махсус қонун давлат ва хусусий шерикчиликнинг муайян моделидаги барча иштирокчиларнинг муносабатларини тартибга солиб туради.

Аксарият моделларда давлат суғурталаш шартларини мувофиқлаштириш билан бирга суғурта мукофотларини миқдорини белгилайди, бюджет маблағлари эвазига субсидиялаштиради ва харажатларнинг маълум қисмини қоплаб беради.

Амалдаги қонунчиликда давлат суғурта ташкилотининг суғурта хизматларини кўрсатиш билан боғлиқ маъмурий харажатларининг бир қисмини қоплаши ва юқори ҳалокатли йўқотишлар юзага келганда давлат ҳимоясини таъминлайди. Катта офатлар юз беришида давлат суғурта ташкилотларига маҳаллий субсидиялаш манбаларини ёки ҳалқаро суғурта ташкилотлари маблағларидан фойдаланишини жорий этиши мумкин. Ушбу шерикликда суғурта ташкилотининг роли суғурта хизматларини ташкил этиш ва реализация ишларини олиб боришдан иборат бўлади.

Қишлоқ хўжалигини суғурталашга ихтисослашган суғурта ташкилотлари

тадбиркорлик субъектларига суғурта полисларини сотади, мукофотларни ййғади, хавфларни баҳолайди ва даъволарни кўриб чиқади. Суғурта ходисаси юз берганда суғурта қопламаси миқдорини аниқлайди ва тўлайди, шунингдек, суғурта фаолиятдан олинадиган даромадлар ва зарарларни давлат ўртасида тақсимлайди.

Давлат иштирокида қишлоқ хўжалигини суғурталаш моделида суғурта ташкилоти учун қайта суғурталаш мажбурий ҳисобланади.

Суғурта механизмини жорий этишда қишлоқ хўжалиги ривожланган хорижий давлатлар тажрибасидан фойдаланиш соҳани ривожланишига яқиндан ёрдам беради.

Жумладан, АҚШда давлат томонидан қўллаб -қўвватланадиган қишлоқ хўжалигини суғурта қилиш модели ҳалқаро амалиётдаги энг яхши моделлардан бири ҳисобланади. АҚШ қишлоқ хўжалигини суғурталаш тизими ҳукуматнинг бу соҳадаги хавфларни бошқариш механизмига катта эътибор қаратиб келаётганлиги билан ажралиб туради. Мамлакатда субсидиялашган қишлоқ хўжалигини суғурталаш “Федерал қишлоқ хўжалиги суғурта корпорацияси” амалга оширади.

Унинг вазифалари бўлиб, суғурта мукофотлари ставкаларини белгилаш, субсидиялар бериш ва суғурта маҳсулотларни тасдиқлаш ҳисобланади. Ўз навбатида унинг фаолияти АҚШ Қишлоқ хўжалиги вазирлигининг “Хатарларни бошқариш агентлиги” томонидан назорат қилинади. Федерал корпорациянинг асосий вазифаси субсидиялашган суғурта хизматларини тақдим этадиган суғурта ташкилотлари фаолиятини назорат қилишдир. АҚШда қишлоқ хўжалигини суғурта қилиш тизими мажбурий ҳисобланади.

Шунингдек, Бразилияда ва Мексикада қишлоқ хўжалигини суғурталаш бўйича суғурта шерикчилиги тажрибаси ривожланаётган давлатлар учун дастуруламал бўлиб хизмат қилади. Хусусан, Бразилияда суғурта соҳасида давлат ва хусусий сектор ўзаро таъсир доирасида фаолият олиб бориши учун

лицензия талаб қилинади. Лицензия бериш тартибига кўра, суғурта ташкилоти суғурталаш лозим бўлган маҳсулот тури ва молиявий ресурслари миқдори асос қилиб олинади.

Давлат устуворлигидаги суғурта моделлари Канадада қишлоқ хўжалиги суғуртаси ихтиёрий суғурта тури ҳисобланиб 60 йилдан ортиқ тарихга эгадир. Канада суғурта ташкилотлари ва давлатнинг қишлоқ хўжалигини суғурталаш соҳасидаги ўзаро муносабатлари ҳам диққатга сазовор, шунингдек, бу яратилган ҳамкорлик модели мана бир неча ўн йиллар давомида ўз устунлигини кўрсатиб келмоқда. Давлат ажратадиган субсидиялар суғурта қопламасининг 70 фоизини қамраб олган ҳолда, суғурта мукофотининг ўртача 50 фоизини ташкил этади⁹⁷. Экинларнинг алоҳида кесимида субсидиялар 30-60 фоизларни ташкил қилиш мумкин. Суғурта қопламаси умумий миқдорда 85 хил экин турларини қамраб олади. Шунингдек, фермерлар ихтиёрида кўп даражали ва индекс суғуртаси бўйича 150 дан ортиқ суғурта маҳсулотлари мавжуд. Бундай шерикчиликнинг (давлат ва хусусий сектор ўртасида) муваффақиятли ривожланишида давлат томонидан қишлоқ хўжалигидаги ишлаб чиқарувчиларнинг (суғурталанувчиларнинг фикр ва мулоҳазалари доимий равишда ўрганилиб борилиши) ҳақиқий муаммолари ва эҳтиёжлари аниқ белгилаб олинганлигидир. Канаданинг баъзи вилоятларида Қироллик қишлоқ хўжалиги суғуртаси корпорациялари деб номланган ва бозор тамойиллари асосида ишловчи давлат компаниялари фаолият юритади. Фавқулодда ҳолатларда бу корпорациялар қайтариб бериш шarti билан ҳукуматдан молиявий ёрдам олиш ваколатига эга ҳисобланади.

Канада ҳукумати суғурталаш харажатларининг катта қисмини қоплайди. Субсидияларнинг ўртача миқдори суғурта мукофотининг 60 фоизини ташкил этади. Бироқ умумий суғурта мукофотининг атиги 40 фоизи фермер томонидан тўланади. Субсидиялар тўғридан-тўғри давлат томонидан суғурта компанияларига ўтказилади. Канада хусусий суғурта компаниялари қишлоқ

⁹⁷. Сүпян В.Б. Экономика США: ресурсы, структура и динамика. М.: Магистр Инфра-М, 2014.

суғуртаси бўйича суғурталанувчиларга субсидия ажратилмайдиган чекланган суғурта маҳсулотларини асосан дўл, ёнғин хавфидан суғурталаш тақдимэтишади.

Ҳозирги кунда Канадада 30 тага яқин суғурталаш давлат дастурлари мавжуд бўлиб, улар аграр корхоналар учун хатарларни бошқариш ва даромадларини кўпайтириш борасидаги мамлакат сиёсатини белгилайди.

Европада қишлоқ хўжалиги тараққий этган давлатлардан бири Исроил ҳисобланади. Исроилда қишлоқ хўжалиги суғуртаси ярим асрдан бери давлатнинг фаол қўллаб-қувватлаши асосида ривожланиб келмоқда. Мамлакатда табиий офатлардан химоя қилиш бўйича “KANAT” фонди қишлоқ хўжалигини суғурталашни назорат қилади, шунингдек, суғурта мукофотларини (35% барча турдаги қишлоқ хўжалиги экинлари ва ҳайвонларни) ва қайта суғурта хавфларини суғурталашда субсидияларни ажратади. Шунингдек, ҳукумат табиий офатлар бўйича алоҳида дастурлар (The Natural Disaster Program) доирасида фермерларга суғурта мукофотларининг 80 фоизини тўлаб беради⁹⁸. Ушбу дастур “KANAT” фонди орқали давлат томонидан бошқарилади. Бундан ташқари, ушбу ташкилот деярли барча турдаги экинларни суғурталашни таъминлайди, шунингдек мамлакат бўйлаб ҳайвонлар ва сув хўжалигини суғурта қилиш дастурларини амалга ошириб келади.

Суғурта шерикчилиги орқали қишлоқ хўжалигини суғурталаш модели қишлоқ хўжалигини суғурталаш дастурлари АҚШ ва Канададан ташқари яна Испания моделида ҳам 35 йилдан бери самарали давлат-хусусий шерикчилиги асосида ривожланиб келмоқда. 1978 йилда Испанияда қишлоқ хўжалигини суғурталаш миллий дастури ташкил этилган бўлиб, уни давлат компанияси бошқаради (бугунги кунда бу суғурта шерикчилик таркибига 27 та хусусий суғурта компаниялари киради). Ушбу компания доирасида фермерларга қишлоқ хўжалиги экинлари, сув хўжаликлари ва ҳайвонларни суғурталаш бўйича 100 дан ортиқ суғурта маҳсулотлари тақдим этилади.

⁹⁸ Мальцева В.А. Государственная поддержка сельского хозяйства в зарубежных странах: эволюция теории и практики реализации. Екатеринбург, УМЦ УПИ, 2015.

Испания ҳукумати қишлоқ хўжалиги экинлари билан биргаликда қишлоқ хўжалиги ҳайвонларни суғурталашга субсидиялар ажратади. Бу мамлакатда фермерларнинг 70 фоизидан ортиғи, экинларнинг қарийиб 90 фоизи ва ҳайвонларнинг 70 фоизи суғурта билан қамраб олинган. Улардан 40-45 фоизи марказий ҳокимият томонидан, 10-15 фоизи минтақа ҳукуматлари томонидан субсидияланади. Катта йўқотишларда биринчи навбатда ўз экинларини ёки ҳайвонларини суғурта қилган хўжаликларга тўлаб берилади. Барча хатарлар давлат қайта суғурта компаниясида қайта суғурта қилинади². Испания моделига ўхшаш давлат-хусусий шерикчиликнинг Туркия модели ҳам кўплаб давлатлар учун яхши намуна бўлиб ҳисобланади. Туркияда 2005 йилгача ҳайвонлар ва ўсимликларни суғурталаш 15 та хусусий суғурта компаниялари томонидан амалга оширилар эди, шунингдек улар тўплаган суғурта мукофотлари ҳажми бўйича доимий равишда ўзаро рақобатлашиб келишган. 2005 йилда давлат ва хусусий суғурта компаниялари ўртасидаги ўзаро келишувга биноан қишлоқ хўжалигини суғурталаш шерикчилиги ташкил этилди ва уни бошқариш учун “TARSIM” бошқарув компанияси тайинланди. Бугунги кунда ушбу компаниянинг кузатув кенгаши таркибига Қишлоқ хўжалиги вазирлиги, мамлакат ғазначилик органи ва шерикчиликка аъзо бўлган суғурта компаниялари вакиллари киради. Қишлоқ хўжалигини суғурталаш шерикчилигини яратишнинг асосий мақсади мамлакатнинг қишлоқ хўжалигини суғурталаш тизимини ривожлантиришдаги давлатнинг роли ва функцияларини аниқлаштириш, шунингдек, суғурта маҳсулотларини субсидиялаш шаклида давлат томонидан қўллаб-қувватлаш даражаси ва қишлоқ хўжалиги суғуртасининг қамровлигини оширишдан иборат эди. Суғурталанувчилар суғурта мукофотларини тўғридан-тўғри “TARSIM” бошқарув компаниясига тўлайдилар ва давлат субсидиялари (50-66 фоизи) ҳам ушбу компанияга ўтказилади. Суғурта тўловлари ҳам “TARSIM” таркибига кирувчи суғурта компаниялари фаолияти доирасида амалга оширилади. Шунингдек, “TARSIM” компаниясининг асосий вазифаларидан бири қабул

қилинган хавфларни қайта суғурта қилишдан иборат. Бундан ташқари, фермерлар қишлоқ хўжалиги техникасини сотиб олганда, давлат кредитнинг 25 фоизидан 50 фоизгача давлат компенсация тўлайди. Замонавий суғориш тизимларини сотиб олаётганда эса кредитнинг 100 фоизи миқдоригача давлат томонидан қопланади.

Аммо шуни таъкидлаш керакки, мамлакат қишлоқ хўжалиги маҳсулотини ишлаб чиқаришнинг ўзига хос хусусияти туфайли суғуртанинг камровлилик даражаси турлича, баъзи ҳудудларда бу кўрсаткич 45 фоиздан юқори, баъзи жойларда эса 5 фоиздан камроқни ташкил этади. Туркияда суғурта қилинадиган асосий экинлар қаторига буғдой, помидор, зайтун ва узум киради. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчилари суғурта қилиши мумкин бўлган 36 тадан ортиқ экинлар рўйхати мавжуд. “TARSIM” компанияси бир неча йўналишларда суғурта хизматлирини тақдим этади, булар экинлар, йирик ва кичик қорамоллар, паррандалар, шунингдек, сув хўжалиги ва иссиқхоналарни суғурта қилиш.

Давлат томонидан қўллаб-қувватланадиган асосий суғурта хавфлари қурғоқчилик, тошқин, бўронлар ва ҳайвонлар ўлими ҳисобланади.

Юқоридагилардан хулоса қилиб айтиш мумкинки, мамлакатимизда аҳоли томорқаларидан самарали фойдаланишда “Томорқа хизмати” МЧЖ ларни суғурталашнинг “ мажбурий “ усулидан фойдаланиш юқори самара беради. Чунки, кейинги йилларда иқлим ўзгаришлари ва табиий офатларнинг тез-тез рўй бериши оқибатида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари нобудгарчилиги янада ортиб бормоқда. Шунингдек, етиштирилган маҳсулотни сотиш билан боғлиқ муаммолар аҳолини томорқасидан олинадиган даромаднинг кескин пасайишига олиб келмоқда. Давлатимиз томонидан яратилаётган имкониятлар кўлами қанчалик кенгаймасин, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчиларни ҳимоя қилишда суғуртанинг роли ошиб бораверади. Суғурталаш жараёнида етиштириладиган маҳсулот тури ва табиатидан келиб чиқиб суғурта механизмини ташкил этиш зарур. Бунинг учун қуйидаги хусусиятлар эътиборга олиниши лозим:

1. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари турини, хилма-хиллигини эътиборга олиб, касалликка қарши суғурта хизматлари кўламини кенгайтириш;
2. Паррандачилик бўйича суғурта хизматини йўлга қўйиш;
3. Асаларичилик ва балиқчилик маҳсулотларини етиштирувчиларни суғурталашда давлат хусусий шерикчилик моделидан фойдаланиш;
4. Суғурта хизматларини таклиф қилишда ва суғурта бадалларини белгилашда етиштириладиган маҳсулотнинг бозор баҳосидан келиб чиқиб белгилаш;
5. Суғурта тизимини давлат дастурлари асосида ташкил этиш.

Ушбу таклифлар мамлакатимизда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчиларни ўзига бўлган ишончини ортишига ва маҳсулот етиштирувчилар таркибининг ошишига олиб келади. Бу маҳсулот ишлаб чиқарувчиларни турли хил йўқотишлардан ва молиявий қўллаб қувватлаш нинг янги йўналишларидан фойдаланиш имкониятини ошради.

Фойдаланилган адабиётлар

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Аҳоли томорқаларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишнинг қўшимча чора - тадбирлари тўғрисида” ги 2020 йил 30 июндаги ПҚ-4767-сон Қарори.-.html/Lex. uz.
6. Ўзбекистон республикаси президентининг“Ўзбекистон республикаси қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг 2020-2030 йилларга мўлжалланган стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида” ги 23.10.2019 йилдаги ПФ-5853-сон фармони.
7. Ўзбекистон республикаси президентининг“Ўзбекистон республикаси қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг 2020-2030 йилларга мўлжалланган стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида” ги 23.10.2019 йилдаги ПФ-5853-сон фармони.
8. 1 Мальцева В.А. Государственная поддержка сельского хозяйства в зарубежных странах:эволюция теории и практики реализации.Екатеринбург, УМЦ УПИ, 2015.

9. Супян В.Б. Экономика США: ресурсы, структура и динамика. М.: Магистр Инфра-М, 2014.

ИНТЕРНЕТ РЕСУРСЛАРИ

4. <http://WWW.mf.uz> – (Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги расмий сайти)
5. <http://www.bigpictureagriculture.com/>.
6. <http://WWW.stat.uz> – (Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика қўмитаси расмий сайти)

